Korunknak címzett bírálat – Karl Marx újrafelfedezéséhez

Bevezetés

A világra kevesen gyakoroltak olyan megrendítő hatást, mint Karl Marx. Bár halálát nagy csend övezte, életművének jelentősége meglepően rövid idő elteltével a történelemben szinte példátlan elismertséget nyert. Rá hivatkoztak Detroit és Chicago munkásai éppúgy, mint az első indiai szocialisták Kalkuttában. A forradalom után Moszkvában összehívott bolsevik kongresszus alaphangját az ő szellemisége adta meg. Eszméi inspirálták a munkásság politikai és szakszervezeti mozgalmainak programját és szabályzatait Európától Sanghajig.

Gondolatai végérvényesen megváltoztatták a filozófia, a történelem és a közgazdaságtan irányát.

Ám annak ellenére, hogy elméletét szerte a világon elismerik, mi több, munkája a XX. század folyamán az emberiség jelentős része számára domináns ideológiává és állami doktrínává is vált, és írásai széles körben hozzáférhetők, még mindig nem áll rendelkezésünkre műveinek korszerű, csonkítatlan és tudományos alaposságú kiadása. Az emberiség legjelentősebb gondolkodói közül Marx az egyetlen, akinek a művei erre a sorsra ítéltettek.

E sajátos helyzet legfőbb oka főképpen Marx *oeuvre*-jének alapvetően befejezetlen jellege. Az 1848 és 1862 között írt újságcikkektől eltekintve, melyek

to_MasikMarx.indd 11 2020. 12. 02. 23:18:2

jórészt a *New York Tribune* című lapban – a korszak egyik legjelentősebb napilapjában – láttak napvilágot, az életében publikált munkáinak száma viszonylag alacsony volt, szemben a csak részben befejezett művekkel, illetve az óriási mennyiségű kutatási és jegyzetanyaggal. Jellemző, hogy amikor 1881-ben (tehát Marx életének vége felé) Karl Kautsky felvetette Marxnak, hogy szükség volna művei teljes kiadására, Marx így válaszolt: „Először is meg kéne írni őket."[1]

Marx jóval több kéziratot hagyott hátra, mint amennyit megjelentetett. Ellentétben a közkeletű elképzeléssel, *oeuvre*-je töredékes, időnként egymásnak ellentmondó elemekből áll, s életművének ez az aspektusa ékes bizonyítéka egyik sajátos vonásának: a befejezetlenségnek. A szélsőségesen rigorózus módszer és a könyörtelen önkritika szinte lehetetlenné tette, hogy elkezdett műveinek többségét befejezze; a mélységes nyomor, az állandó betegségek, melyek egész életében kínozták; csillapíthatatlan szomja az új ismeretek befogadására semmit sem csökkent az évek múlásával, újabb meg újabb kérdések tanulmányozásához vezetett; és végül az utolsó éveiben megerősödött felismerése, hogy a történelem komplexitását szinte lehetetlen az elméleti megközelítés keretei közé zárni, egész intellektuális művének, mi több, magának az életének is elválaszthatatlan társává és átkává tette a befejezetlenséget. Egy kis részt leszámítva életművének kolosszális terve nem vált kézzelfogható valósággá. Szüntelen intellektuális erőfeszítései a megformálás sikertelenségébe fulladtak. Ám mindezek ellenére sem állíthatjuk, hogy életműve kevésbé volna zseniális, vagy hogy elképesztő szellemi hordereje kevésbé lenne termékenyítő hatású.[2]

to_MasikMarx.indd 12 2020. 12. 02. 23:18:2

Annak ellenére, hogy Marx hagyatéka töredékes jellegű, s hogy a szerző ösztönösen idegenkedett egy szisztematikus társadalmi doktrína kidolgozásától, a befejezetlen művet később szétzilálták, és helyébe új rendszer, a „marxizmus" lépett.

Marx és a marxizmus: töredékesség versus rendszerezés

Marx halála után 1883-ban Friedrich Engels volt az első, aki annak az elképesztően nehéz feladatnak szentelte magát (hiszen az anyag rendezetlen volt, a megfogalmazás sokszor homályos, a kézírás olvashatatlan), hogy barátja hagyatékát rendszerezze és kiadja. Engels elsődlegesen az eredeti anyagok rekonstrukciójára és válogatására, illetve a publikálatlan és töredékes szövegek kiadására törekedett, és ezzel egyidejűleg a korábban már megjelent szövegeknek az újbóli kiadására és fordítására vállalkozott.

Még ha akadtak is kivételek – mint például a *Tézisek Feuerbachról* című mű, mely 1888-ban a *Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége* című kötet függelékeként jelent meg, továbbá *A gothai program kritikája,* amelyet 1891-ben adtak ki –, Engels szinte kizárólag *A tőke* befejezésére koncentrálta kiadói erőfeszítéseit, mivel e nagy műből csak az első kötet látott napvilágot Marx életében. Engels e vállalkozásának, mely több mint egy évtizedig tartott, az volt a kimondott célja, hogy „összefüggő és a lehetőségekhez képest teljes művet"[3] hozzon létre. Így szerkesztői tevékenysége során Engels a távolról sem végleges és egymástól gyökeresen különböző szövegek válogatását végezte el, és attól a céltól vezérelve,

to_MasikMarx.indd 13 2020. 12. 02. 23:18:2

hogy az egész anyagot egységesítse, nem pusztán rekonstruálta *A tőke* második és harmadik kötetének genezisét és fejlődését (melyek igen távol voltak a végleges formától), hanem a kiválogatott részleteket egységesítve befejezett, kész kötetekként adta át a kiadónak.

Ám Engels saját írásaival már korábban is közvetlenül hozzájárult a hagyaték elméleti rendszerezéséhez. Az 1879-ben megjelent *Anti-Dühring,* amely szerinte „a Marx által és általam képviselt dialektikus módszernek és kommunista világnézetnek többé-kevésbé összefüggő kifejtésébe csapott át",[4] döntő hivatkozási pontja lett a „marxizmusnak" mint rendszernek a megteremtése során, valamint a világban akkorra már széles körben elterjedt eklektikus szocializmusról való leválasztásakor. *A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig* még nagyobb jelentőséggel bírt: az először 1880-ban publikált mű az *Anti-Dühring* három fejezetének átdolgozása volt, kimondottan népszerűsítő célokat szolgált, és *A Kommunista Kiáltvány*hoz hasonló népszerűségre is tett szert a későbbiekben.

Még ha egyértelmű különbség volt is az ilyesfajta népszerűsítő munkák – melyeket az enciklopédikus szintézisnek a végtelenségig leegyszerűsítő rövidítéseivel szembeni nyílt polémia eszközeként használtak – és a német szociáldemokrácia következő generációja által elfogadott populáris művek között, Engelsnek a természettudományokra való hivatkozása utat nyitott a szociáldarwinizmus evolucionista elméletének, melyet a munkásmozgalom nem sokkal később magáévá is tett.

Marx elmélete kétségtelenül kritikus és nyitott rendszer, mely néha enged bizonyos determinisztikus

to_MasikMarx.indd 14 2020. 12. 02. 23:18:2

csábításoknak, ám a XIX. századi Európa kulturális klímájába került bele: ezt a kultúrát korábban soha nem tapasztalt mértékben hatotta át a szisztematikus elméletek iránti igény; az ilyen típusú elméletek között a darwinizmus volt a legnépszerűbb. Hogy megfelelő választ adjon erre a kihívásra, az újszülött marxizmus, amely a Kautsky szerkesztette *Die Neue Zeit* című folyóirat hasábjain koravén ortodoxiává érett, gyorsan alkalmazkodott ehhez a modellhez.

Meghatározó tényezőnek bizonyult, hogy ebben a – Marx műveit rendszerré alakító – folyamatban milyen módszereket alkalmaztak az elmélet terjesztésére. Előszeretettel jelentettek meg szintézisre törekvő könyvecskéket és tendenciózus, tömör kivonatokat, amint azt jól mutatják Marx művei korabeli kiadásainak adatai is. Mi több, néhány munkája egyre inkább a politika eszközévé vált; a szerkesztők mindig alakítottak rajtuk egy kicsit, úgyhogy valahányszor új kiadásban jelentek meg Marx művei, egyre jobban különböztek az első kiadástól. Ez a gyakorlat, melyre Marx hagyatékának töredékessége adott lehetőséget, a továbbiakban egyre gyakrabban társult Marx néhány művének cenzúrázásával. Az a kézikönyv, amely Marx elméletét világszerte hatékonyan vitte közel az olvasókhoz, s amely egyben nagyon erőteljes propagandaeszköz is volt, elkerülhetetlenül vezetett oda, hogy Marx eredeti koncepciója lényegileg átalakult. Ezt a kompletté gyúrt és megcsonkított, a pozitivizmussal kacérkodó marxi művekből származtatott anyagot abból a célból terjesztették, hogy a proletár párt gyakorlati szükségleteit szolgálja; ez az átszabás azonban elméletileg olyannyira elszegényítette és vulgarizálta az eredeti anyagot,[5] hogy a végén már szinte nem is hasonlított

to_MasikMarx.indd 15 2020. 12. 02. 23:18:2

eredeti önmagára, és *Kritik*ből *Weltansschauung*gá (világszemléletté) alakult át.

Ezen folyamatok eredményeképpen egyfajta szisztematikus doktrína öltött testet, amolyan kezdetleges evolucionista világmagyarázat, megspékelve egy kis gazdasági determinizmussal: ez volt a II. Internacionálé (1888–1914) marxizmusa. A történelem automatikus előrehaladásába vetett szilárd, bár naiv meggyőződés vezette, és az az elvitathatatlan hit, hogy a kapitalizmust a szocializmus váltja fel; ebből logikusan következett, hogy ez az elmélet nem tudta értelmezni az aktuális fejleményeket, és miután elszakította a forradalmi gyakorlathoz fűződő szükségszerű kapcsokat, egyfajta fatalista kvietizmusban csúcsosodott ki, amely hozzájárult a fennálló rendszer stabilitásához.[6] Ilyenformán ez a doktrína Marx elméletétől fényévnyi távolságra került; ő ugyanis már első munkájában kijelentette, hogy „*a történelem semmit* sem tesz [...]; nem a »történelem« az, amely az embert eszközül használja fel a *maga* céljainak keresztülvitelére – mintha a történelem valamilyen különálló személy volna –, hanem a történelem *nem egyéb,* mint a maga céljait követő ember tevékenysége."[7]

A század vége felé a válságelméletet (*Zusammenbruchstheorie*) vagy a burzsoá-kapitalista társadalom küszöbönálló bukásáról szóló elméletet, melynek leglátványosabb kifejeződése az 1873 után kibontakozó, húsz éven át tartó nagy gazdasági válság volt, a tudományos szocializmus alapvető lényegének nyilvánították. Marx állításait, melyek a kapitalizmus dinamikus alapelveit, illetve még általánosabban a princípiumokon belül tapasztalható fejlődési tendenciákat[8] szándékoztak felvázolni, olyan örökkévaló történelmi törvényekké formálták át, melyekből le

to_MasikMarx.indd 16 2020. 12. 02. 23:18:2

lehetett vezetni a történelmi események alakulását, mi több, egyes konkrét részleteket is.

Az ellentmondásos, végnapjait élő kapitalizmus eszméje, melynek sorsa az automatikus összeomlás, kitapinthatóan jelen volt egy politikai párt első, tisztán „marxista" platformjának, *az erfurti programnak* az elméleti alapjaiban és Kautsky kommentárjában, melyben bejelentette, hogy a „kérlelhetetlen gazdasági fejlődés a természeti törvények szükségszerűségével vezet el a kapitalista termelési mód összeomlásához. A jelenlegi helyett egy új társadalmi forma megteremtése többé már nem pusztán *kívánatos*, hanem mára *elkerülhetetlenné* vált."[9] Ez a legtisztább és legszignifikánsabb kifejeződése volt a korszakban érvényesülő koncepció lényegi korlátainak, de annak is, hogy milyen messzire került ez a koncepció attól az embertől, akinek a gondolatait kiindulópontnak használták.

Még Eduard Bernstein is, aki a szocializmust nem mint szükségszerűséget, hanem mint lehetőséget fogta fel, vagyis aki szakított a kortárs marxi interpretációkkal, Marxot hasonlóan erőltetetten értelmezte, s ez a felfogás ténylegesen nem különbözött a korszakban tapasztalható többi interpretációtól. A széles körben ismertté vált *Bernstein-vita* révén hozzájárul egy olyasfajta Marx-kép kialakulásához, mely ugyancsak hamis és mesterséges volt.

Az orosz marxizmus, mely a huszadik század folyamán meghatározó szerepet játszott Marx nézeteinek népszerűsítésében, a korábbinál is nagyobb hévvel követte a szisztematizálás és vulgarizálás eme pályáját.

S valóban, az orosz marxizmus legformátumosabb úttörője, Georgij Plehanov számára „a marxizmus

to_MasikMarx.indd 17 2020. 12. 02. 23:18:2

teljes világkép",[10] melyet egyszerűsítő monizmus jellemez, s melynek alapján a társadalom struktúrák feletti átalakulásai a gazdasági változásokkal egyidejűleg mennek végbe. V. I. Lenin 1909-es *Materializmus és empiriokriticizmus* című művében a materializmust úgy definiálja, mint ami „a természet objektív törvényszerűségének és e törvényszerűség az ember fejében való körülbelül hű visszatükrözésének felismerése".[11] Az emberiség akaratának és tudatának „kétségtelenül és szükségképpen"[12] alkalmazkodnia kell a természet szükségszerűségeihez.

Az ekkoriban zajló durva ideológiai konfliktusok ellenére a II. Internacionáléra jellemző elméleti vonások többsége tovább élt a III. Internacionálé kulturális mátrixát meghatározó elemekben. Ez a kontinuitás egyértelmű kifejezést nyert Nyikolaj Buharin 1921-ben kiadott, *A történelmi materializmus elmélete* című művében, mely szerint „a természetben és a társadalomban *meghatározott* rendszeresség, *állandó* természeti törvény érvényesül. E természeti törvény meghatározása a tudomány elsődleges feladata."[13] Ez a társadalmi determinizmus, mely egészében a termelőerők fejlődésére koncentrált, azt a doktrínát eredményezte, mely szerint „az okok sokszerűsége, melyek a társadalomban éreztetik hatásukat, a legkevésbé sem mondanak ellent annak, hogy a *társadalmi fejlődésnek egyetlen törvénye* létezik".[14]

Ezzel a nézettel fordult szembe Antonio Gramsci, aki szerint a „kérdésfelvetés[e] (törvények, állandó, szabályos, egyforma irányvonalak keresése) azzal a – kissé gyermekes és naiv módon értelmezett – következménnyel kapcsolatos, hogy végérvényesen megoldják a történelmi események előreláthatóságának gyakorlati problémáját."[15] Gramsci egyértel-

to_MasikMarx.indd 18 2020. 12. 02. 23:18:2

műen elutasítja, hogy Marx praxisfilozófiáját puszta szociológiára csupaszítják le, hogy „egy világnézetet mechanikus formagyűjteményre redukálnak, amely azt a látszatot kelti, mintha az egész történelem a zsebében volna”,[16] s ez az egyértelmű elutasítás annál is fontosabb volt, mert túllépett Buharin szövegén, és elmarasztalta ezt az általános tendenciát, mely később – példátlan módon – uralkodóvá vált a Szovjetunióban.

A Marx gondolatait eltorzító folyamatra a koronát a marxizmus–leninizmus „megteremtése” tette fel. Megfosztva azon funkciójától, hogy a cselekvés vezérfonala legyen, az elmélet ilyenformán *a posteriori* igazolássá degradálódott. Amikor napvilágot látott a „dialmat” (*Dialektyicseszkij materializm*) mint „a marxista–leninista párt világnézete”,[17] akkor már nem volt visszaút. Sztálin 1938-ban kiadott, *A dialektikus és a történelmi materializmusról* című, számtalan kiadást megért brosúrája kijelölte ennek a doktrínának az alapvető elemeit: a közösségi lét jelenségei, a „társadalmi fejlődés szükségszerű törvényei” „tökéletesen felismerhetők”, és „a társadalom története szükségszerű társadalmi fejlődésként nyilvánul meg, és a társadalom történetének tanulmányozása tudománnyá lesz”. Ez „azt jelenti, hogy a társadalomtörténet tudománya a társadalmi élet minden bonyolult jelensége ellenére éppen olyan egzakt tudomány lehet, mint például a biológia”,[18] és hogy, a fentiek következtében, a proletariátus pártjának az a feladata, hogy tevékenységét ezen alapok ismeretében végezze. Szembeszökő, ahogy a „tudományos” és a „tudomány” koncepciójának félremagyarázása eljutott egészen eddig a pontig. Marx végtelenül alapos és koherens elméleti kritériumokon nyugvó módsze-

to_MasikMarx.indd 19 2020. 12. 02. 23:18:2

rének tudományossága helyébe a természettudományok módszerei léptek, melyek az ellentmondásnak mint olyannak nem adtak teret. Végül megfogalmazódott a történelmi törvények objektivitásának babonája, mely szerint ezek a törvények az emberi akarattól függetlenül működnek, akárcsak a természeti törvények.

A fentebb vázolt ideológiai katekizmus ugyanakkor tág teret biztosított a legmerevebb és legszigorúbb dogmatizmusnak. A marxista–leninista ortodoxia szigorú és merev monizmusra alapozott, s ennek elképesztően visszás hatása volt Marx műveire. Kétségtelen tény, hogy a szovjet forradalom révén a marxizmus mind társadalmilag, mind földrajzilag azokhoz a széles közegekhez is eljutott, ahonnan korábban ki volt rekesztve. Ám hangsúlyoznunk kell, hogy a marxizmus címén terjesztett szövegek többsége brosúra, párt-kézikönyv, különböző témájú „marxista" antológia volt, s kevésbé magának Marxnak az írásai. Ráadásul egyre több szövegét cenzúrázták, illetve egyes írásait szétszedték és átalakították: divatba jött például az a módszer, hogy céltudatosan válogatott, a szövegösszefüggésekből kiemelt idézetgyűjteményeket szerkesztettek Marx szövegeiből. Ehhez az eljáráshoz azért folyamodtak, mert műveiben előre meghatározott következtetésekhez kerestek igazolást, és a kiválasztott szövegeket olyanformán kezelték, mint ahogy Prokrusztész bánt el az áldozataival: ha túl hosszúak voltak, akkor megcsonkították őket; ha meg túl rövidek, akkor hozzátoldottak egy keveset.

Persze, tudjuk, milyen nehéz megvalósítani egy gondolatkör népszerűsítését úgy, hogy közben elkerüljük a sematizálást, hogy úgy vigyük végbe egy

to_MasikMarx.indd 20 2020. 12. 02. 23:18:2

bonyolult elmélet széles körű megismertetését, hogy közben elméletileg ne üresedjen ki, és azt is tudjuk, hogy Marx művei esetében ez a feladat még a szokásosnál is nehezebb. Ám ami vele és gondolataival történt, annál elképzelni sem lehet rosszabbat.

A legkülönbözőbb szempontoknak megfelelően eltorzítva s az esetleges politikai céloknak alárendelve elméletét lezüllesztették és megmásították. A kritikai szemléletű eredeti művet a Bibliához hasonlóvá tették, és úgy is használták. Az így keletkezett szövegmagyarázatokból a legképtelenebb paradoxon született meg. Elméletének ezek az átalakítói figyelmen kívül hagyták szavait, melyben óva intett attól, hogy elméletét úgy olvassák, mint „recepteket [...] a jövendő lacikonyhája számára".[19] A figyelmeztetést olyannyira nem fogadták meg, hogy Marxnak, mint afféle „törvénytelen apának", a nyakába varrták az újonnan formálódott társadalmi rendszert. Ő, aki munkájával mindig rigorózusan kritikus volt, következtetéseivel viszont mindig elégedetlen, utóéletében a legmakacsabb doktrinerség forrásává torzult. Eszméit, melyek a történelem materialista koncepciójába vetett szilárd hiten alapulnak, minden más filozófus gondolatrendszerénél jobban kiszakították történelmi összefüggéseiből. Azt a meggyőződését, hogy a „munkásosztály felszabadítását magának a munkásosztálynak kell kivívnia",[20] teljesen kiforgatták, éppen ellenkezőjére változtatták, s olyan ideológiát varrtak Marx nyakába, amely a politikai élcsapatok és a párt vezető szerepét abban látták kifejeződni, hogy ők az osztálytudat elsődleges fenntartói és a forradalom vezetői. Marxot, aki annak az eszmének volt az elkötelezett képviselője, hogy az emberi teljesítmény kibontakozásának alapvető fel-

to_MasikMarx.indd 21 2020. 12. 02. 23:18:2

tétele a munkaidő csökkentése, most a sztahanovista termelés mániákus krédójához igazították. Őt, aki meggyőződéssel hirdette az állam felszámolásának szükségességét, most az állam védőbástyájaként szerepeltették. Azt a gondolkodót, aki olyan mély érdeklődést tanúsított az emberi személyiség szabad kibontakozása iránt, és aki tiltakozott a burzsoá jogrend ellen, mondván, az a puszta jogegyenlőség mögé rejti a társadalmi egyenlőtlenséget, és aki azt mondta, hogy „[a] jognak nem egyenlőnek, hanem ellenkezőleg, egyenlőtlennek kellene lennie",[21] olyan koncepcióba erőltették bele, amely a társadalmi élet kollektív dimenzióinak végtelen gazdagságát a homogenizálás homályába taszította.

Marx kritikai munkásságának eredeti befejezetlensége áldozatul esett az epigonok rendszerezési kényszerének, s ezek az epigonok kérlelhetetlenül addig lúgozták gondolatait, amíg azok teljesen feloldódtak és önnön ellentétükké váltak.

Marx és Engels művei kiadásának odüsszeiája

„Vajon Marx és Engels írásait [...] a maguk teljességében elolvasta-e valaha akárki is, a közeli barátok és tanítványok szűk körén, valamint magukon a szerzőkön kívül?" – tette fel a kérdést Antonio Labriola 1897-ben Marxnak és Engelsnek azokkal a műveivel kapcsolatban, melyek akkoriban ismertek voltak. Következtetései egyértelműek voltak: „Szemmel látható, hogy mind ez idáig csak a beavatottak privilégiuma, hogy a tudományos szocializmus alapítóinak összes írását elolvassák"; „a történelmi materializmust egy sor mellébeszélés, félremagyarázás, groteszk

to_MasikMarx.indd 22 2020. 12. 02. 23:18:2

torzítás, furcsa félreértelmezések és megalapozatlan kitalációk révén"[22] terjesztik. Valóban, mint később a historiográfiai kutatások igazolták, az a korabeli általános vélekedés, hogy Marxot és Engelst sokan olvassák, a legendák köré tartozó tévhit volt.[23] Éppen ellenkező volt a helyzet: sok szövegüket csak nagyon nehezen lehetett elérni, illetve nagyon ritkán adták ki őket még az eredeti nyelven is. Az olasz tudós javaslata, hogy szervezzék meg „Marx és Engels minden munkájának teljes és kritikai kiadását", megkerülhetetlen szükségszerűség volt. Labriola úgy gondolta, nem kell az antológiák összeállítása, mint ahogy nincs szükség a *testamentum juxta canonem receptum* felvázolására sem. Ehelyett „a kritikai szocializmus két alapítójának minden politikai és tudományos tevékenységét, minden irodalmi termékét, legyenek bár alkalmiak, az olvasók rendelkezésére kell bocsátani [...], mert ezek közvetlenül szólnak azokhoz, akiknek igényük van a befogadásukra."[24] Labriola terve több mint egy évszázaddal annak megfogalmazása után sem valósult még meg.

A filológiai értékelésen túl Labriola még egyéb, meglepő éleslátásról tanúskodó elméleti jellegű javaslatokat is tett – s éleslátása különösen meglepő, ha összevetjük véleményét a kortársaiéval. Szerinte Marx és Engels minden befejezetlenül maradt műve „töredéke annak a tudománynak és politikának, amely az állandó keletkezés állapotában van". Annak érdekében, hogy ne keressünk a munkákban „olyasmit, ami nincs bennük, és nem is kellene hogy bennük legyen", vagy éppen „a mindenkori történelem magyarázatának vulgáris változatát és szabálykönyvét", csak akkor lehet e műveket teljes egészükben megérteni, ha keletkezésük pillanatába és helyére

to_MasikMarx.indd 23 2020. 12. 02. 23:18:2

helyezzük őket vissza. Másrészt, mondta Labriola, azok, akik „a gondolatot és tudást nem folyamatában értelmezik", „a doktrinerek és a legkülönfélébb öntelt emberek, akik nem tudnak bálványok nélkül létezni, az örökkévalóságig érvényes klasszikus rendszerek kiagyalói, a kézikönyvek és enciklopédiák összeállítói hiába keresik a marxizmusban azt, amit soha nem is szándékozott nyújtani senkinek sem":[25] vagyis a történelmi problémák összefoglaló, pontos, egyértelmű megoldását.

Az *opera omnia* megvalósításának természetes végrehajtója csak és kizárólag a *Sozialdemokratische Partei Deutschlands* lehetett volna, a *Nachlaß* őrzője, hiszen e párt tagjai rendelkeztek a legjelentősebb elméleti és nyelvi kompetenciával. Ugyanakkor azonban a szociáldemokrácián belül mutatkozó konfliktusok nemcsak hogy megakadályozták a nagy tömegű, kiadatlan Marx-írások publikálását, hanem a kéziratok szétszóródásához vezettek, s ezzel a rendszeres kiadás lehetőségét is megakadályozták.[26] Hihetetlen, de igaz, hogy a német párt egyáltalán nem törődött ezzel, s irodalmi hagyatékukat a lehető legnagyobb gondatlansággal kezelték.[27] Egyetlen teoretikusuk nem akadt, aki leltárba vette volna a két alapító elméleti hagyatékát. De nem foglalkoztak a levelezés összegyűjtésével sem, mely annyira szétszórt, mint amennyire kiterjedt volt, pedig nyilvánvaló, hogy nagyon hasznos forrásai lehetnek sok kérdés tisztázásának, mi több, sok esetben maguknak a műveknek a folytatásai.

A teljes életmű első kiadására, a *Marx-Engels Gesamtausgabe* (MEGA) megjelentetésére csak az 1920-as években került sor a moszkvai Marx–Engels Intézet igazgatójának, David Boriszovics Rjazanov-

to_MasikMarx.indd 24 2020. 12. 02. 23:18:2

nak a kezdeményezésére. Ám ez a vállalkozás is megfeneklett a nemzetközi munkásmozgalom zűrzavaros eseményein; e mozgalom gyakrabban állított akadályokat a kiadás útjába, mint ahányszor támogatta. A Szovjetunióban zajló koncepciós perek, amelyek sajnos érintették a kiadáson dolgozó tudósokat is, illetve Németországban a nácik hatalomra kerülése miatt a kiadás munkálatai korán megszakadtak.[28] Ilyen ellentmondásos produktumot eredményezett az a merev ideológia, mely ihletét egy részben még tulajdonképpen feltáratlan életműből merítette. A marxizmus megerősítése és kikristályosodása, mint egyfajta dogmatikus *corpus,* hamarabb végbement, mint azoknak a szövegeknek a megismerése, melyeket Marx eszméi kialakulásának és fejlődésének megértéséhez meg kellett volna ismerni.[29] A MEGA-ban a korai művek közül csak 1927-ben látott napvilágot például *A hegeli jogfilozófia kritikájához,* 1932-ben az 1844-ben íródott *Gazdasági-filozófiai kéziratok* és *A német ideológia.* Ahogyan az korábban már *A tőke* második és harmadik kötetével megtörtént, ezeket az írásokat is úgy publikálták, mintha önálló művek volnának; s mint később kiderült, ez volt a forrása számos további interpretációs félreértésnek. Még később látott napvilágot néhány, *A tőké*t előkészítő fontos mű: 1933-ban jelent meg a vázlatos fejezet: *A közvetlen termelési folyamat eredményei,* illetve 1939 és 1941 között *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai,* ismertebb nevén a *Grundrisse,* de ezek is kimondottan alacsony példányszámban. Ráadásul ezek a korábban nem publikált írások, a többi, ezeket követő művekhez hasonlóan, amikor végre megjelenhettek – vagyis amikor nem tartottak attól, hogy a szövegek aláássák az

to_MasikMarx.indd 25 2020. 12. 02. 23:18:2

uralkodó ideológiai kánont –, olyan interpretációs körítést kaptak, mely a közvetlen politikai szükségletet igyekezett kielégíteni. A predeterminált interpretációkhoz őket igazoló kiegészítéseket fűztek, és ezzel hosszú időre megakadályozták Marx műveinek komoly újraértékelését.

Marx és Engels összes műveinek első orosz kiadására 1928 és 1947 között került sor a Szovjetunióban: ez a *Szocsinyenyija* (összes művek). A cím ellenére, a gyűjtemény csak az életmű részleteit tartalmazta, de ezzel együtt is a (33 kötetben) napvilágot látott 28 mű akkoriban a két szerző mennyiségi értelemben legteljesebb kiadása volt. A második *Szocsinyenyija*, amit 1955 és 1966 között adtak ki, 39 művet ölelt fel (42 kötetben). 1956-tól 1968-ig a Német Demokratikus Köztársaságban a Szocialista Egységpárt Központi Bizottságának kezdeményezésére *Marx Engels Werke* (MEW) címen 41 mű jelent meg 43 kötetben. Egy ilyen kiadás azonban, mely távolról sem volt teljes,[30] s amelynek köteteit alaposan megterhelték a bevezető fejezetek és a jegyzetapparátus, a szovjet modell mintájára a marxizmus–leninizmus ideológiai szellemében kézen fogva kalauzolták az olvasót.

Egy újabb, második MEGA kiadásának terve az 1960-as években merült fel, s célja a két gondolkodó minden munkájának szöveghű és kiterjedt kritikai apparátussal ellátott publikációja volt. Sajnos azonban az 1975-ben megkezdett kiadás szintén félbemaradt az 1989-es történelmi változásokat követőn. 1990-ben a kiadás folytatása érdekében az amszterdami Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis és a trieri Karl Marx Haus együttesen létrehozták az Internationale Marx-Engels-Stiftung (IMES) nevű intézményt. Az újjáalakulás nehézkes

to_MasikMarx.indd 26 2020. 12. 02. 23:18:2

korszakát követőn, amikor is megállapodás született az új kiadói elvekről, és a Dietz Verlag helyébe az Akademie Verlag lépett, 1998-ban újraindult az ún. MEGA2 sorozata.

A pesszimista előrejelzésekkel ellentétben, amelyek érdektelenséggel számoltak, Marx újra elnyerte a nemzetközi tudóstársadalom érdeklődését. Gondolatainak értékét sokan újra felismerték; az európai, az egyesült államokbeli és a japán könyvtárak polcain található írásairól újra lefújják a port. Ennek az újrafelfedezésnek az egyik legszámottevőbb példája éppen a MEGA2 kiadása. A teljes projekt, melyben a legkülönfélébb szaktudományos érdeklődésű, a világ számos országából érkezett tudósok vesznek részt, négy szekcióban zajlik: az első az összes művel, cikkel és vázlattal foglalkozik – *A tőké*t kivéve; a második *A tőke* és az 1857-tel kezdődött előtanulmányok kiadását készíti elő; a harmadik feladata a levelezés rendszerezése; míg a negyedik a szemelvényekkel, kommentárokkal és széljegyzetekkel foglalkozik. A tervezett 114 kötetből már 66 napvilágot látott (26 az 1998-as újraindulás óta), amelyek mindegyike két kötetből áll: a szövegből, illetve a hozzá tartozó kritikai apparátusból, mely tartalmazza a tárgymutatókat és jegyzeteket.[31] Akkor érthetjük meg, hogy ennek a vállalkozásnak milyen óriási a jelentősége, ha arra gondolunk, hogy Marx kéziratainak jó része, terjedelmes levelezése és azoknak a kivonatoknak és jegyzeteknek az elképesztő mennyisége, melyeket szokása szerint olvasás közben készített, korábban még soha nem voltak elérhetők az olvasók számára.[32]

Joggal merül fel a kérdés: milyen új Marx-kép alakul ki az új történeti-kritikai kiadás nyomán. Kétségtelen, hogy ez a most megmutatkozó, valóságos

to_MasikMarx.indd 27 2020. 12. 02. 23:18:2

Marx különbözik a legtöbb követője és ellenfele fejében kialakult Marx-képtől. Írásai megismertetésének bonyolult feladata és művei egységes kiadásának hiánya, melyhez társultak még az eddigi kiadások alapvető hiányosságai, az epigonok hitvány munkája, a tendenciózus olvasatok és az ennél is nagyobb számú hibás interpretációk: mindezek együttesen eredményezik az óriási paradoxont: Karl Marx félreértett szerző, aki mélységes és szinte általánosnak tekinthető hozzá nem értés áldozata lett.[33] A kőbe faragott istenként a korábbi, antiliberális kelet-európai rendszerek számos terén ott díszelgő, Marxot ábrázoló szobrok dogmatikus bizonyossággal a jövőbe mutató figuraként ábrázolták, ezzel szemben ma olyan szerzőnek látjuk, aki írásainak nagy részét nem fejezte be, mert egészen haláláig további tanulmányokat folytatott annak érdekében, hogy téziseinek minél alaposabb tudományos hátteret biztosítson.

Műveinek újrafelfedezése végtelenül gazdag, problematikus és polimorf gondolatrendszert és gondolati horizontot vetít elénk; tágas térségeinek feltárásához számtalan ösvényt kell még a *Marx Forschung*nak (Marx kutatásának) bejárnia.

Marx, az a „döglött oroszlán"

Elméleti viták vagy politikai események mindig is jelentősen befolyásolták a Marx művei iránt tanúsított érdeklődést, és már a kezdetektől kétségtelenül voltak olyan periódusok, amikor az iránt mutatkozó érdeklődés megcsappant. A „marxizmus válságától" a II. Internacionálé feloszlatásáig, az értéktöbb-

to_MasikMarx.indd 28 2020. 12. 02. 23:18:2

let-elmélet korlátairól folytatott vitáktól a szovjet kommunizmus tragédiájáig Marx elméletének bírálata jól érzékelhetően mindig túlmegy a mű konceptuális horizontján. Ugyanakkor mindig tapasztalható volt egy másik tendencia is, melynek jelszava a „visszatérés Marxhoz". Mostanában, úgy tűnik, újra felfutóban van e jelenség; ismét jelentkezik az igény, hogy műveire hivatkozzanak, s a politikai gazdaságtan bírálatától az elidegenedés megfogalmazásáig vagy a briliáns stílusban megírt, szellemes politikai vitairatokig művei ellenállhatatlan varázserőt gyakorolnak követőire és ellenfeleire egyaránt. Mindazonáltal, a század végén, amikor már teljes egyetértés uralkodott abban a kérdésben, hogy Marx eltűnt a történelem süllyesztőjében, hirtelen újra a történelem színpadán termett.

Miután megszabadult az *instrumentum regni* gyűlöletes szerepétől, aminek a múltban ki volt szolgáltatva, s megszabadult a marxizmus–leninizmus láncaitól, amelyhez, bátran kijelenthetjük, nincs semmi köze, Marx elméleti munkája újabb területeket hódított meg, és újra olvassák szerte a világon. Értékes elméleti hagyatékának teljes, pontos megismerése, önhitt bitorlóktól való visszavétele és elmélete alkalmazási korlátainak felszámolása ismét lehetővé vált. Ám ezzel együtt is igaz: ha Marx már nem is azonosítható a huszadik századi szürke „létező szocializmus" kőbe vésett szfinxével, ugyancsak hiba volna azt hinni, hogy elméleti és politikai hagyatéka olyannyira csak a múlthoz kapcsolódik, hogy már nincs semmi mondanivalója a jelen konfliktusairól, és nagy hibát követnénk el, ha gondolatrendszerét mumifikálódott, a múltban ragadt klasszikus elméletnek tekintenénk, melynek ma semmi jelentősége nincs,

to_MasikMarx.indd 29 2020. 12. 02. 23:18:2

illetve ha mégis, akkor kizárólag a tudomány specialistái profitálhatnak belőle.

A Marx iránt mutatkozó érdeklődés megújulása jócskán túlnyúlik a tudósok szűk körén, akárcsak azok a roppant jelentős filológiai kutatások, melyek a marxi életmű sokrétű jellegére mutatnak rá – tekintettel magyarázóinak nagy számára. Marx újrafelfedezésének alapot ad a nagy gondolkodó azon szívós és kitartó erőfeszítése, hogy megmagyarázza a jelent: ennek megértésében és a jelen megváltoztathatóságának felismerésében Marx elmélete mindig is nélkülözhetetlen eszközünk marad.

A kapitalista társadalom válságjelenségeinek és a mély ellentmondásoknak, amik e válságot kiformálják, a számbavételekor újra vissza kell térni ahhoz a szerzőhöz, akit 1989-ben elhamarkodottan félresöpörtek. Így Jacques Derrida kijelentése, hogy „mindenkor hiba lesz nem olvasni, nem újraolvasni és vitatni Marxot",[34] ami még néhány évvel ezelőtt is legfeljebb csak elszigetelt provokációnak tűnt, mára széles körben helyeslésre talált. Az 1990-es évek vége óta az újságok, folyóiratok, televíziós és rádióműsorok folyamatosan vitákat tartanak arról, hogyan magyarázható az a jelenség, hogy Marxot tekinthetjük korunk legjelentősebb gondolkodójának. 1998-ban, megjelenésének 150. évfordulóján a *Kommunista Kiáltvány*t a világ minden táján tucatnyi nyelven újra közreadták, és a méltatások nemcsak azt az érdemét emelték ki, hogy az emberiség történetében mindmáig ez a legtöbbet forgatott politikai szöveg, hanem az elemzők arra is rámutattak, hogy ez a mű a kapitalizmus fejlődési tendenciáinak legpontosabb, legelőrelátóbb vázlata.[35] Mi több, a Marxszal foglalkozó irodalom, amely gyakorlatilag eltűnt 15 évvel

to_MasikMarx.indd 30 2020. 12. 02. 23:18:2

korábban, sok országban van újjászületőben, és a tanulmányok sora mellett egyre több nyelven látnak napvilágot olyan könyvek, melyek azzal a kérdéssel foglalkoznak: *Miért is tanácsos ma Marxot olvasni?* Hasonló konszenzust figyelhetünk meg azon folyóiratok esetében is, melyek helyet adnak a Marx életművéről folyó vitáknak és a különböző marxizmusértelmezéseknek, de joggal említhetjük itt a marxi elmélet vizsgálatának szentelt nemzetközi konferenciákat, egyetemi kurzusokat és szemináriumokat is. Végül, ha mégoly bátortalanul és gyakran zavaros formában is, az alternatív globalizációs mozgalmak közvetítésével Latin-Amerikától Európáig politikai értelemben is megélénkül a Marx művei iránti érdeklődés.

Mi maradt mára a marxi életműből? Mennyiben hasznosíthatók gondolatai az emberiség felszabadulásért folyó harcában?; Életművének mely része a legtermékenyítőbb korunk folyamatainak bírálata szempontjából?; Hogyan lehetséges „meghaladni Marxot Marxszal együtt"? Íme néhány kérdés azok közül, amelyek válaszra várnak, s amelyek megítélése távolról sem egyértelmű. Ha van a jelenkori Marx-reneszánsznak biztos pontja, akkor az éppen abban a diszkontinuitásban ragadható meg, ami az előző korszak monolit ortodoxiáit jellemezte, s mely ortodoxiák korábban meghatározták és alapvetően korlátozták ennek a filozófusnak a megítélését. Annak ellenére, hogy vitathatatlanul léteznek bizonyos korlátok, és kétségtelenül fennáll a szinkretizmus kockázata, mégis elmondhatjuk: beköszöntött az a korszak, amely már sokféle Marxot ismer, és valóban, a dogmatizmus korszakát követően nem is lehet ez másképp. Az elméleti és gyakorlati kérdésekkel

to_MasikMarx.indd 31 2020. 12. 02. 23:18:2

foglalkozó kutatás, a tudósok új nemzedékének és a politikai aktivistáknak a közös feladata, hogy ezekre a kérdésekre megtaláljuk a választ.

Az emberiség számára nélkülözhetetlen Marx-imázsok közül legalább kettőt fel kell idéznünk. Az egyik a kapitalista termelési mód kritikusának képe: annak az analitikus, éles szemű és fáradhatatlan kutatónak a képe, aki ösztönösen megérezte és globális szempontból elemezte a kapitalista fejlődés tendenciáit, és aki a polgári társadalmat mindenki másnál pontosabban írta le. Ő az a gondolkodó, aki elutasította, hogy a kapitalizmusra és a magántulajdonra mint kőbe vésett, az emberi természetben gyökerező, elkerülhetetlen történeti jelenségre tekintsen, és aki ma is lényegi javaslatokkal segíti azokat, akik a neoliberális gazdasági, társadalmi és politikai szervezetekkel szemben alternatívát kívánnak állítani. A másik Marx-kép, amelynek szintén óriási a jelentősége napjainkban, a szocializmus teoretikusáé: hiszen Marx volt az a gondolkodó, aki elutasította az államszocializmus eszméjét, melyet Lassalle és Rodbertus már akkoriban támogatott; és ő volt az a gondolkodó, aki a szocializmust a termelési viszonyok átalakulása egyik lehetséges formájának tekintette, nem pedig a társadalmi problémákra adott cukormázas nyugtatószernek.

Marx nélkül politikai afáziára ítéltetünk, és egyértelműnek látszik, hogy az emberiség emancipációjának ügye nem mehet előre az ő segítsége nélkül. Marx „szelleme" arra ítéltetett, hogy még jó sokáig kísértse a világot, és újra felrázza az emberiséget az apátiából.

to_MasikMarx.indd 32 2020. 12. 02. 23:18:2

Jegyzetek

1 Karl Kautsky: *Mein Erster Aufenthalt in London.* In: Benedikt Kautsky (ed.): *Friedrich Engels' Briefwechsel mit Karl Kautsky.* Wien, Danubia Verlag, 1955, 32.
2 Vö.: Maximilien Rubel: *Marx critique du marxisme.* Paris, Payot, 2000, 439–440.
3 Friedrich Engels: Előszó *A tőke* II. kötetéhez. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973, 3.
4 Friedrich Engels: Előszó. In: *Anti-Dühring*. MEM. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1950, 9.
5 Vö.: Franco Andreucci: La diffusione e la volgarizzazione del marxismo. In: Eric J. Hobsbawm et al. (eds.): *Storia del marxismo.* Vol. 2, Einaudi, Turin, 1979, 15.
6 Vö.: Erich Matthias: Kautsky und der Kautskyanismus. In *Marxismusstudien,* II. Tübingen, Mohr, 1957, 197.
7 *A szent család.* Karl Marx és Friedrich Engels művei, 2. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 91–92.
8 Vö.: Paul M. Sweezy: *The Theory of Capitalist Development.* New York – London, Monthly Review Press, 1942, 19, 191.
9 Karl Kautsky: *Das Erfurter Programm, in seinem grundsätzlichen Teil erläutert.* Hannover, Verlag J.H.W. Dietz Nachf. GmbH, 1964, 131. sk.
10 Gheorghi V. Plekhanov: *Fundamental Problems of Marxism.* London, Martin Lawrence Ltd., é. n. 3–4.
11 Lenin: *Materializmus és empiriokriticizmus.* LÖM. Budapest, Szikra Könyvkiadó, 1949. 2. kiadás, 151.
12 Uo. 187.
13 Nikolai I. Bukharin: *Theory of Historical Materialism.* Moscow, International Publishers, 1921, 18.
14 Bukharin: i. m. 248.
15 Antonio Gramsci: *Filozófiai írások.* Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1970, 194–195.
16 Gramsci: i. m. 182.
17 Joszif V. Sztálin: *A dialektikus és a történelmi materializmusról.* Budapest, Szikra Könykiadó, 1945.

to_MasikMarx.indd 33 2020. 12. 02. 23:18:2

18 Sztálin: i. m. 13–15.
19 Karl Marx: *A tőke I.* Utószó a második kiadáshoz. Budapest, Magyar Helikon, 1967, 21.
20 A Nemzetközi Munkásszövetség ideiglenes szervezeti szabályzata. MEM 16. kötet. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 12.
21 A gothai program kritikája. MEM 19. kötet, Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 19.
22 Antonio Labriola: *Discorrendo di socialismo e filosofia*, *Scritti filosofici e politici.* Ed. Franco Sbarberi. Turin, Einaudi, 1973, 667–669.
23 Marx életrajzának írói, Borisz Nyikolajevszkij és Otto Maenchen-Helfen helyesen állítják könyvük bevezetőjében, hogy „a sok ezer szocialista közül legfeljebb ha egy olvasott Marxtól gazdasági tárgyú munkát; a sok ezer antimarxistából pedig még egy sem akad, aki Marxtól bármit olvasott volna". Vö.: *Karl Marx: Eine Biographie.* Berlin, Dietz, 1976, VII.
24 Labriola: i. m. 672.
25 Uo. 673–677.
26 Vö.: Maximilien Rubel: *Bibliographie des œuvres de Karl Marx.* Paris, Rivière, 1956, 27.
27 Vö.: David Ryazanov: Neueste Mitteilungen über den literarischen Nachlaß von Karl Marx und Friedrich Engels. In: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung.* Leipzig, Hirschfeld, 1925. Lásd különösen: 385–386.
28 Rjazanovot elbocsátották, 1931-ben deportálták, a művek kiadása pedig 1935-ben megszakadt. Az eredetileg tervezett 42 könyvből mindössze 12 látott napvilágot (13 kötetben). Vö.: Marx–Engels: *Historisch-kritische Gesamtausgabe. Werke, Schriften, Briefe.* A Rjazanov vezette Marx–Engels Intézet (1933-tól Moszkvai Marx–Engels–Lenin Intézet), szerk. David Ryazanov (1932-től Vladimir Adoratskij), Frankfurt am Main – Berlin – Moskau – Leningrad, Marx–Engels Verlag, 1927–1935.
29 Vö.: Rubel: i. m. 81.

to_MasikMarx.indd 34 2020. 12. 02. 23:18:2

30 A kiadás például nem terjedt ki az 1844-ben íródott *Gazdasági-filozófiai kéziratok*ra vagy a *Grundrisse*re; ezeket a műveket csak később csatolták a sorozathoz. Ugyanakkor a más nyelveken megjelent analóg kiadások, mint például a magyar nyelvű, a MEW kötetein alapultak. Ennek a kiadásnak 2006-ban indult meg a reprint megjelentetése.

31 Részletes információk a MEGA2-ről a következő honlapon találhatók: www.bbaw.de/vs/mega

32 Vö.: Marcello Musto: Karl Marx: a befejezetlenség egyetemleges bája (Marx–Engels-Gesamtausgabe). *Eszmélet*, 72. sz. (2006. tél), 96–99.

33 Az itt vázolt „marxista" félreértésektől nem állnak távol a liberálisok és konzervatívok „antimarxista" félremagyarázásai, mert azokat meg az előítéletes ellenséges érzület hatja át éppilyen mélységesen.

34 Jacques Derrida: *Marx kísértetei*. Pécs, Jelenkor, 1995, 23.

35 Különösen Eric Hobsbawm: „Introduction" to Karl Marx-Friedrich Engels. In: *The Communist Manifesto*. London, Verso, 1998.

to_MasikMarx.indd 35 2020. 12. 02. 23:18:2